

Statenvertaling en muzische taal

Inleiding

Een mooie vraag van de organisatie: Wil je iets over de Statenvertaling en muziek zeggen? Hoe aantrekkelijk is het om een beschrijving te geven van al die muziekinstrumenten die voorkomen in de Heilige Schrift? Wat valt er te zeggen over de zangers en speellieden in dienst van de tempel? Wat waren dat voor melodieën, waarnaar wordt verwezen in de opschriften van de Psalmen? Allemaal heel mooi en interessant, maar dat zou dan gaan over de Bijbel in het algemeen, niet specifiek over de Statenvertaling. Wat maakt de relatie tussen de Statenvertaling en muziek nu zo uniek? Dan kom je al snel uit bij de verhouding tussen taal en muziek. Preciezer: de specifieke taal van de Statenvertaling en muziek die in die taal besloten ligt. U heeft een blaadje gekregen waarop op de ene zijde Psalm 115 is afgedrukt en op de andere zijde het begin van het passieverhaal uit Johannes. De reden van die keuze van deze teksten en vertalingen zal ik u zo dadelijk onthullen. Op beide zijden drie vertalingen naast elkaar; bij de Psalm de Statenvertaling naast die van Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde en de Nieuwe Bijbelvertaling, bij het Johannesevangelie de drie opeenvolgende Bijbelvertalingen: 1637, 1951 en 2004.

Momenteel heeft het werk van de bijna honderd jaar geleden geboren en bijna tien jaar geleden overleden kerkmusicus en componist Willem Vogel mijn bijzondere aandacht. Een opmerking van Vogel in het voorwoord bij zijn jaargang evangeliemotetten leek een belangrijke impuls aan deze lezing te kunnen geven. Hij schrijft: 'De teksten van motetten met de nummers – en dan volgen de nummers van een dertiental composities – zijn uit de Statenvertaling genomen; de overige zijn gemaakt door ds. Johan van Beusekom'. Nader onderzoek wees echter uit dat Vogel hier niet de waarheid spreekt. Zonder uitzondering gebruikte hij in de genoemde motetten de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951. Was de componist dat vergeten en vergiste hij zich – ik kan het me haast niet voorstellen – of wil hij hiermee zijn muziekstukken een extra gewicht geven? We kunnen het de man niet meer vragen. In het zeer uitgebreide oeuvre van Willem Vogel kwam ik slechts enkele werken tegen die werkelijk – geheel of gedeeltelijk – gemaakt waren op teksten uit de Statenvertaling. Er is een motet uit het midden van de jaren -50 van de vorige eeuw – de toen nieuwe Bijbelvertaling was net een paar jaar oud. Er is een bewerking van Psalm 115, gecomponeerd ten behoeve van het door de Van der Leeuwstichting georganiseerde congres 'Woord en toon' in 1961. De organisatoren schreven met betrekking tot de compositieopdrachten: 'De psalmvertaling welke de voorkeur verdient, is ons inziens (ds. Overbosch bedoelt daarmee waarschijnlijk zichzelf) nog altijd de Statenvertaling, zij het in min of meer bewerkte vorm'. Uit die woordkeuze 'nog altijd' meen ik een licht chagrijn betreffende de NBG-vertaling van 1951 op te maken. Verder componeerde Willem Vogel zijn eerste passiemuziek, het lijdensevangelie naar Johannes uit 1971, op de tekst van de aloude Statenvertaling. De componist wijdt er in de inleiding een enkel woord aan: 'De Nederlandse tekst is de oudste versie van de Statenvertaling; deze keuze is gedaan om de zangrijkheid van deze vertaling'. Dat is natuurlijk een opvallende keuze, temeer daar Willem Vogel in 1971 kerkmusicus was van de Nieuwezijdskapel in Amsterdam, de plek waar toen de vrijzinnig hervormden huisden – en nu de Amsterdam Dungeon. Wat zou Vogel precies bedoeld hebben met 'zangrijkheid'. Is het de archaische taal – en de daarmee gepaard gaande onbegrijpelijkheid – die als vanzelf een zekere verhevenheid in zich draagt? Zijn het de ritmiek en de klank die een symbiose aangaan met het ritme en timbre van de muziek?

Het startschot voor de vertaling van de Bijbel die sinds de achttiende eeuw Statenvertaling heet werd 400 jaar geleden gegeven tijdens de synode van Dordrecht. Om diverse redenen voldeden de belangrijkste Bijbelvertalingen uit de zestiende eeuw – de Liesveldtbijbel (1526) en de Deux-aesbijbel (1562) – niet. Een belangrijk punt van kritiek spitste zich toe op de in die vertalingen gehanteerde vertaalprincipes. De in gebruik zijnde Bijbelvertalingen waren immers doorgaans uit andere moderne talen overgezette teksten en men wilde – naar voorbeeld van de Engelse King James Bible uit 1611 – een geautoriseerde vertaling vanuit de grondtekst hebben.

Die nieuwe vertaling ging dus uit van de grondtekst en de vertalers moesten gebruik maken van de beste vertalingen, commentaren en woordenboeken die voorhanden waren. Vervolgens kun je je weer afvragen hoe objectief ‘de beste’ is. De vertaling diende zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke talen aan te sluiten, waarbij de manier van spreken in het Hebreeuws en Grieks behouden moest blijven, voor zover het Nederlands dit toeliet. Daarmee werd een belangrijke beslissing genomen, want in de taal van de Statenvertaling is die invloed vanuit het Hebreeuws en Grieks met name in de woordvolgorde waarneembaar. Daarnaast bevatte de opdracht aan de vertalers nog de eisen dat de tekst gesteld moest worden in een ‘algemene, heldere taal, met zo weinig mogelijk leenwoorden, en dat alles van de bestaande vertalingen behouden moest blijven dat niet in strijd was met de waarheid of de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands’. Ga er maar aan staan. Van 7 juli tot 19 september 1628 beraadslaagden de vertalers in Leiden over de te gebruiken Nederlandse taal, zoals over de spelling, het woordgeslacht, verbuigingen, vervoegingen en het gebruik van vreemde woorden. In die 75 dagen in de zomervakantie van 1628 is dus het ‘Wortlout’ van de Statenvertaling grotendeels vastgelegd.

Er bestaat in onze dagen wel overeenstemming over de mate waarin de Statenvertaling de Nederlandse taal heeft beïnvloed. Dacht men in de negentiende eeuw nog dat de Statenvertaling gedurende de zeventiende eeuw in belangrijke mate had bijgedragen aan de wording van de Nederlandse taal, ondertussen denkt men daar toch iets genuanceerder over en is men van mening dat die invloed vooral te vinden is in zegswijzen en staande uitdrukkingen. De Tale Kanaäns zoals die nu van orthodoxe preekstoelen klinkt, is vaak vooral archaisch taalgebruik, niet per se Statenvertalingstaal. Het is taal die orthodox klinkt. Zoals het dragen van een zwart pak door de voorganger – in tegenstelling tot de juridische toga – de mate van orthodoxie aangeeft, komt dit ook tot uitdrukking in de taal waarvan men zich bedient. Overigens kan men zich afvragen of de door Willem Vogel gesignaleerde zangrijkheid van de Statenvertaling misschien heeft bijgedragen aan de melodieuze kanseltaal, een vorm van spreken die het midden houdt tussen spreken en zingen, eigenlijk een vorm van spreken die niet ver van het recitatief af ligt. Dat is een ander onderzoek en een andere lezing waard. Via youtube zijn overigens goede voorbeelden te vinden van recente preken uit de Gereformeerde Gemeenten.

Meerdimensionale taal

Terug naar het muzische karakter van de Statenvertalingstaal. Ik kwam erachter dat op sommige basisscholen de laatste jaren ook aandacht wordt besteed aan ‘muzische taal’. Dat gaat dan in grote lijnen over wat Huub Oosterhuis in zijn essay ‘In het voorbijgaan’ (1968) de tweede taal noemde:

‘In de ruimte van de tweede taal’ - een andere taal dan die van klare waarheden, begrippen en formules - ‘wordt het tekort van de woorden ervaren. Het meeste kan niet gezegd. Ergens tussen of voorbij de woorden gebeurt het, dat mensen elkaar vinden en verstaan’.

Dat is het inhoudelijk aspect van muzische taal. Dat er woorden klinken die meer zeggen dan hun betekenis. Dat de taal de enkele dimensie overstijgt. Dat de taal ruimte schept en biedt. Ruimte die de gelegenheid geeft de woorden zelf te interpreteren en naarmate de context verandert ook anders

te interpreteren. Taal met de eigenschappen van een kameleon dus. Taal die de kleur aanneemt van de omgeving en daar een eenheid mee vormt – zich daar in ieder geval op een bepaalde manier toe verhoudt en mee verbindt. Poëzie dus. Het archaische karakter van de Statenvertaling werkt dat zeker in de hand. Er klinken woorden die we buiten deze context niet zullen gebruiken en waarvan ons de betekenis ook niet volledig helder meer is. We ervaren die taal als een wazig zien: wat voor mij een gewonde vogel op straat is, ziet er voor jou uit als een opwaaiende plastic tas.

De afstand tussen ons en de Statenbijbeltaal is ook letterlijk groot; in tijd moeten er bijna vier eeuwen overbrugt worden. Nicoline van der Sijs, hoogleraar historische taalkunde van het Nederlands aan de Radbouduniversiteit, stelt bij haar oratie in 2014 dat de Statenvertaling bij verschijnen al ouderwets was. Dat heeft natuurlijk te maken met de tijdsperiode van twee decennia waarin de vertaling tot stand kwam, maar vooral met de toen ook al bestaande neiging om in de kerk een verheven, rituele taal te willen spreken en horen. Zo nam bijvoorbeeld het gebruik van de naamvallen in de Nederlandse taal af aan het begin van de zeventiende eeuw. In de Statenvertaling is daar echter nog weinig van te merken, dit in tegenstelling tot teksten van bijvoorbeeld Vondel, Hooft en Bredero. Tenslotte loopt spreektaal sowieso vóór op geschreven taal, een gegeven dat in de liturgie nog wel eens in de weg zit. We maken in de liturgie immers gebruik van opgeschreven – en dus snel verouderde – teksten die uitgesproken worden; eigenlijk van partituren die tot klinken moeten komen, het liefst met respect voor hetgeen er op papier staat. De toelichting van het Dienstboek van de Protestantse Kerk uit 1998 zegt er het volgende over:

De taal van de eredienst maakt deel uit van een breder taalveld waarin de gemeente leeft. De sociale en culturele context van de kerk is mede bepalend voor de wijze waarop de taal van de eredienst kan worden gesproken en gehoord. Deze context is het best in beeld te brengen door enkele invalshoeken of spanningen te benoemen. De taal van de kerk is traditioneel in die zin dat zij in gedachtenis roept wat is geschied. Dat is geen vrijbrief voor archaïsmen. Evenmin is de opdracht tot actualiseren een uitnodiging tot eendimensionaal taalgebruik. Altijd houdt liturgische taal een verwijzend karakter. Zij biedt ruimte om in ieders leven gehoord en beleefd te worden.

Liturgische taal moet volgens deze inleiding dus niet neigen naar extremen, die in dit citaat wonderlijk genoeg niet elkaars tegengestelden zijn. ‘Ouderwets’ wordt hier gesteld tegenover ‘platte taal’. Die uitspraak suggereert dat archaische taal in zich zelf niet plat is. Daar zit wel een kern van waarheid in. Als gezegd ben ik van mening dat de temporele afstand tot het ontstaansmoment van de taal ook mentaal ruimte biedt, vanwege de ‘andersheid’. In dat kader enkele – op zich weinige schokkende – voorbeelden uit de tekst van de Johannespassie. Ik nodig u uit de woordparen die ik noem te visualiseren.

hof - olijfgaard
discipelen - leerlingen
vergaderen - samenkomsten
krijgsknechten - soldaten

Muzische parameters

Het begrip ‘muzische taal’ doet vermoeden dat er bepaalde overeenkomsten zijn tussen taal en muziek. Zowel in taal als in muziek spreken we immers over ‘idioom’, over ‘taaleigen’. In de muziek is het idioom afhankelijk van een aantal parameters. Doorgaans worden vier parameters benoemd waaraan een toon zijn karakter ontleent: 1) hoogte, 2) sterkte, 3) lengte en 4) kleur. Door de parameters van opeenvolgende tonen te variëren ontstaan zo 1) melodie, 2) dynamiek, 3) metrum en ritme en 4) klankschakering.

De genoemde parameters kunnen rechtstreeks toegepast kunnen worden op het gesproken woord. Als voorbeeld neem ik de volgende zin die Onze-Lieve-Heer, aan het kruis gehangen, sprak tot een van de rovers die mét hem gekruisigd was:

‘Heden zult gij met Mij in het paradijs zijn’.

Als we de parameters nader beschouwen blijkt dat de uitvoerder – de spreker – melodie en dynamiek voor een belangrijk deel zelf bepaalt, terwijl metrum, ritme en klank in de tekst ingebakken zijn. Het ligt dan ook voor de hand om vooral in te zoomen op die laatstgenoemde aspecten bij het onderzoeken van de zangrijkheid van de Statenvertaling taal.

Metrum en ritme

Eerst metrum en ritme. De Nederlandse taal heeft de eigenschap dat de accenten steeds twee of drie lettergrepen uit elkaar liggen. Vóór de invoering – of uitvinding – van ons huidige maatsysteem in de muziek – we hebben het dan over de zestiende eeuw – ging men uit van de lengteverhouding tussen verschillende notenwaarden. Die kon de verhouding 1:2 hebben óf 1:3. De eerste heette: tempus imperfectum, de tweede tempus perfectum. Drie als het perfecte getal, het getal van de volheid. Twee als het imperfecte getal, het getal waar iets aan ontbreekt. Iets soortgelijks doet zich voor in de taal. Ik vergelijk even de ‘refreinregel’ uit de verschillende vertalingen van Psalm 115 met elkaar.

- Statenvertaling: Hij is hun Hulp en hun Schild
- Gerhardt & Van der Zeyde hun hulp en hun schild dat is Hij!
- Nieuwe Bijbelvertaling hun hulp is hij, hun schild

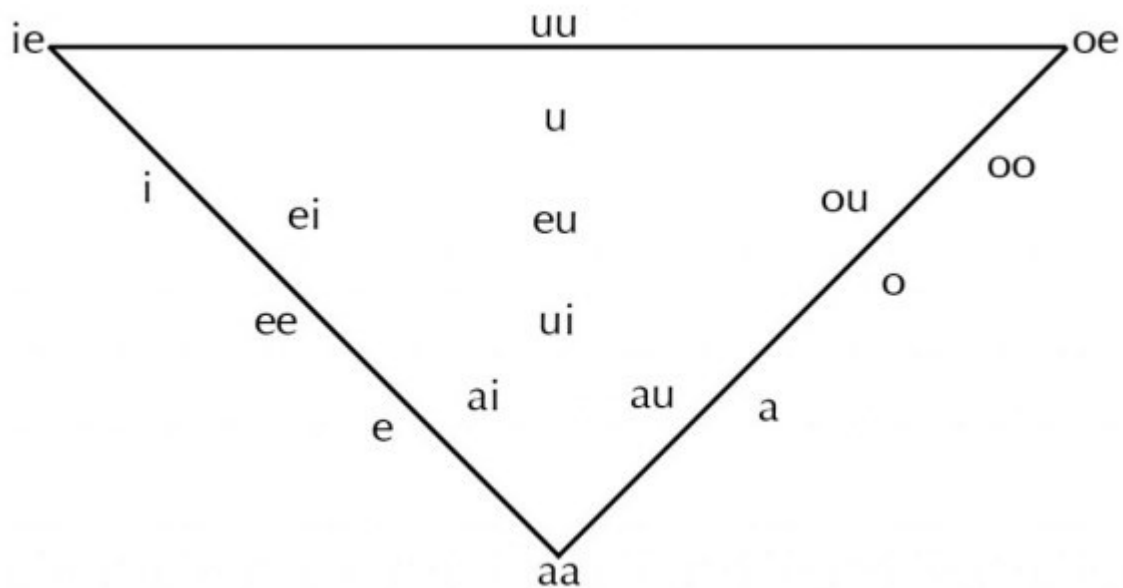
Nu is bekend van de vertaling Gerhardt en Van der Zeyde dat driedeligheid in het tekstritme een belangrijk kenmerk is.

- Statenvertaling: Aangaande den hemel, de hemel is des HEEREN;
- Gerhardt & Van der Zeyde De hemel behoort aan de Heer,
- Nieuwe Bijbelvertaling De hemel is de hemel van de HEER,

De ritmiek van de Statenvertaling is onregelmatig, in Gerhardt en Van der Zeyde zijn meer driedelingen te vinden dan gemiddeld in de Nederlandse taal en de Nieuwe Bijbelvertaling is overwegend tweedelig en wellicht geldt dat laatste wel voor de Nederlandse taal in het algemeen.

Nu heb ik voor wat betreft Psalm 115 gekozen voor de uitgave van de Statenvertaling uit 1977, de vertaling die goeddeels overeenkomt met de versie die Willem Vogel voor zijn toonzetting heeft gebruikt. Iets anders valt op als we de vertalingen van het lijdensverhaal naar Johannes bekijken. Willem Vogel heeft in zijn passie gekozen voor tóen gebruikelijke Statenvertaling, die uit 1637. Het gaat hier niet om een poëtische tekst, maar om proza. Hij had kunnen kiezen voor de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951, maar dat heeft hij niet gedaan. Het begin van de Johannespassie staat hier in de genoemde vertalingen naast elkaar. De Statenvertaling gebruikt 231 woorden, de NBG '51 237 en toch zijn de verzen (kolombreedte links en recht zijn gelijk) vrijwel zonder uitzondering rechts korter – vers 1 is rechts langer en vers 4 in links en rechts even lang. De enige conclusie kan zijn dat in de Statenvertaling de gebruikte woorden langer zijn. Het zijn vooral de onbeklemtoonde uitgangen op ‘û’ die in de Statenvertaling aanwezig zijn door het regelmatig gebruik van het onvoltooid of tegenwoordig deelwoord (hebbende, wetende), woorduitgangen die in de loop van de tijd zijn ‘weggesleten’ (sijne, beke, ende, plaetse, dewijle, henen), ondertussen veranderde meervoudsvormen (lanteernen, fackelen, wapenen) en verledentijdsvormen (soude, vreaghde). Daardoor is het aandeel meerlettergrepige woorden groter in de Statenvertaling dan in die van de NBG uit 1951. 52% versus 33% (35% in NBV). Er staan veel meer ‘nutteloze’ lettergrepen in de tekst

van de Statenvertaling die de woorden aaneensmeden, terwijl de nieuwere Bijbelvertaling voor twee derde uit eenlettergrepige woorden bestaat, hetgeen een meer gestoten manier van lezen, van spreken en ook van zingen met zich meebrengt.

Klank

Als we vervolgens naar de klank van taal kijken, kunnen we ook daarop inzoomen. Het meest klankrijk in taal zijn de klinkers, de letters die werkelijk klinken. Maar niet alle klinkers zijn even klankrijk. Zo hebben de A, O en OE een meer sonoor karakter dan de E, I en U. De plaatsing in de mond van deze verschillende klinkers draagt aan het karakter bij. De O en de OE zitten warm en besloten achterin, de A ligt royaal in het midden van de mond en de E, I en U liggen hoog in de mond en hebben meer scherper en klinken nasaler. Assonantie – klankovereenkomst van de klinkers – binnen een frase bepaalt in belangrijker mate de klank- en zangrijkheid van de taal, veel meer dan eindrijm – een stijlfiguur die overigens in de Bijbel niet voorkomt vanwege het gebruik van ‘gedachtenrijm’, het parallelisme membrorum. Daarnaast zijn ook de medeklinkers belangrijk voor de klank: alliteratie – klankovereenkomst van beginmedeklinkers.

Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde zijn daar bewust naar op zoek gegaan. Voorbeeld van assonantie is: ‘Waar houdt zich die God van hen op’. De ô-klanken op de beklemtoonde lettergrepen geven de zin een neerbuigende en spottende klank. In de Statenvertaling vinden we de mooie assonerende zinnen: ‘Onze God is toch in de hemel’ en ‘De HEERE zal den zegen over ulieden vermeerderen’.

Een prachtig voorbeeld van alliteratie vinden we in Gerhardt en Van der Zeyde: ‘Verstoken van stem is hun keel’. Overigens is die zin óók de Statenvertaling zeer beeldend: ‘zij geven geen geluid door hun keel’. Zou het toevallig zijn dat juist die keel afsluitende g-klanken worden gebruikt? Ook de Nieuwe Bijbelvertaling doet in dat vers een duit in het zakje met ‘geen geluid komt uit hun keel’.

Het is niet eenvoudig om de vinger te leggen op de vermeende zangrijkheid van de Statenvertaling. De voorbeelden uit Psalm 115 die de klank van de taal – de klinkers en medeklinkers – betreffen, laten zien dat er wat dat betreft weinig principieel verschil is tussen Statenvertaling en Nieuwe

Bijbelvertaling. Assonantie en alliteratie lijken in die vertalingen een toevalligheid. Bij Gerhardt en Van der Zeyde maken deze stijlfiguren deel uit van het concept.

Conclusie

Uiteindelijk kan geconcludeerd worden dat het muzische karakter van de Statenvertalingen gelegen is in een drietal factoren:

Allereerst is de vertaling door haar ouderdom en eerbiedwaardigheid omgeven door een zweem van heiligheid. Deze sanctionering – heiliging – én het liturgisch gebruik nodigen uit tot een verheven voordracht, die veel muzikale kenmerken in zich draagt.

Daarmee hangt samen dat van het ouderwetse taalgebruik een muzische – in de zin van ‘kunstzinnig’ – sfeer uitgaat. Taal en betekenis liggen verder bij ons vandaan en scheppen daardoor meer ruimte voor eigen verbeelding. De ‘andersheid’ geeft gelaagdheid.

Tenslotte zorgt de gemiddeld langere woordlengte voor een glooiend verloop van de taal. Er is daardoor – niet bewezen, maar verondersteld – een grotere variëteit in ritmische patronen – afwisseling tussen twee- en driedelingen – dan in de taal van nu.

Is daarmee de Statenvertaling ‘zangrijker’ dan latere Bijbelvertalingen? Ik denk het wel, zij het dat die zangrijkheid niet gelegen is in bewuste keuzen op poëtisch en vertaalkundig gebied, maar meer in het algemene taaleigen van het zeventiende eeuwse Nederlands, die wij nu als muzisch en zangrijk ervaren. Eigenlijk luidt de conclusie dus: Nescio. Ik weet het niet.